

עלי ספר

מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי
המודפס והדיגיטלי

כב

בעריכת

דב שוורץ • גילה פריבור

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

אלי גורפינקל

העיסוק בעיקרים אחרי הרמב"ם: בין רצף לתמורה

מבוא

עם תחילת הניסיונות לנסח פילוסופיה יהודית שיטתית, הוחל גם ברישום עיקרי היהדות. חוקרים שונים ניסו לשחזר או לבנות רשימות עיקרים ממשנתם של הוגים כמו פילון, רס"ג, וריה"ל, אם כי מהות מפעלם וזיהוי רשימותיהם ככוללים "יסודות" או "עיקרים" במובן הדוגמטי, שנויים במחלוקת.¹ לאחרונה הוכח, שניסיון ראשון לשרטוט עקרונות יסוד נעשה על ידי רס"ג במאה העשירית, אך הוא לא ייחס לו חשיבות רבה, ולא הייתה לרשימתו המשכיות ישירה בהגות היהודית.² במאה השתים עשרה חיבר הקראי יהודה הדסי רשימת עיקרים,³ אך המפעל העיקרי והמשפיע ביותר נערך מעט אחריו, על-ידי הרמב"ם, שרשם בהקדמת פרק חלק את י"ג היסודות. שיעור קומתו וסמכותו של הרמב"ם ביססו את חשיבות העיקרים, ובדומה לשאר כתביו בהלכה ובהגות, הם היוו תשתית לעיונים מאוחרים ועוררו פולמוס ודיון.⁴

- * ברצוני להודות למורי ומנחי, פרופ' דב שוורץ, שהערתו עוררה אותי לבחינה מחודשת של סוגיה זו.
- 1 פילון (לדעת המחייבים ראו: צבי א' וולפסון, פילון, משה מייזלש [תרגום], ירושלים תש"ל, עמ' 106-128 ובהע' 5, לדעת השוללים, ראו: נחום אריאלי, המחשבה היהודית בימי הביניים: המשך או מפנה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 200-202); רס"ג, וריה"ל [לדוגמה אצל דוד קויפמן, "שיטת העיקרים של ר' יהודה הלוי", מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים, ישראל אלדר [מתרגם], ירושלים תשכ"ב, עמ' 212-213; יוחנן סילמן, בין פילוסוף לנביא: התפתחות הגותו של ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי, רמת-גן תשמ"ה, עמ' 119, 124, 137, 198 הע' 5; וכך: הרב דוד כהן [הרב הנזיר], "פילוסופי יהודית", נזיר אחיו: זכרון לנזיר אלהים מרן הרב דוד כהן, הרב שאר-ישוב כהן ואחרים (עורכים), ירושלים תשל"ח, ח"ב, עמ' שצח-שצט; ראו עוד: מנחם קלנר, תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית בימי הביניים, ירושלים 1991, עמ' 11; הנ"ל, "אמונה דתית בימי הביניים ובימינו", על האמונה: עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית, משה הלברטל, דוד קורצווייל ואבי שגיא (עורכים), ירושלים תשס"ה, עמ' 318-319. דיון נוסף הוא על מרכזיות דרישת העיקרים ביהדות העתיקה, וכרוכה בה ההשקפה על מקוריות תורה זו ביהדות, שלא בהשפעה נוצרית או איסלאמית (דוד ניימרק, תולדות העיקרים בישראל, ירושלים תשל"א, עמ' 5-25, ועוד); השקפתו הותקפה רבות (ראו למשל: אריאלי ולעיל, עמ' 196-205; קלנר, העיקרים [לעיל], עמ' 11-13).
 - 2 חגי בן-שמאי, "עשרת עיקרי האמונה של רב סעדיה גאון", דעת, 37 (תשנ"ו), עמ' 11-26.
 - 3 דניאל לסקר, "משנתו הפילוסופית של יהודה הדסי הקראי", ספר היובל לשלמה פינס, ירושלים תשמ"ח, ח"א, עמ' 478-479; בן שמאי, עיקרי רס"ג (לעיל הע' 2), עמ' 11 הע' 2.
 - 4 רוב העיקרים מופיעים במבנה ובסגנון אחר גם במשנה תורה (בהלכות יסודי התורה א-ד, ז-י ובהלכות תשובה ג, ה); על ההבדלים ראו: יצחק אברבנאל, ראש אמנה יט, מנחם קלנר (עורך), רמת-גן תשנ"ג; חנה כשר, "שלוש ענישות שהן אחת, על-פי הרמב"ם", סידרא, יד (תשנ"ח), עמ' 39-58; אלי גורפינקל, "הרמב"ם – בין דוגמטיקה לליברליות", דעת, 60 (2007), עמ' 5-23; רפאל ישפה, פילוסופיה יהודית בימי הביניים, רעננה תשס"ז. לחלק מן העיקרים אפשר לזהות מקבילות גם במורה הנבוכים ג כח (ראו: גורפינקל, שם).

העיסוק בעיקרים משלהי המאה הארבע עשרה עד תחילת המאה השש עשרה

החל משלהי המאה הארבע עשרה וכלה במחצית הראשונה של המאה השש עשרה אפשר לזהות התגברות מסוימת בעיסוק בסוגיית העיקרים: חשובי ההוגים – חסדאי קרשקש,⁵ שמעון דוראן,⁶ יוסף אלבו,⁷ אברהם ביבאג,⁸ יצחק עראמה,⁹ אברהם שלום, יוסף יעב"ץ,¹⁰ יצחק אברבנאל¹¹ ודוד מסיר ליאון¹² – מקדישים לה מקום מרכזי בחיבוריהם התיאולוגיים.¹³ גם הוגים שהתפרסמו פחות עסקו בנושא.¹⁴

- 5 אור השם; וראו: שרה קליין-ברסלבי, "תרומתו של ר' ניסים גירונדי לעיצובן של תורות העיקרים של חסדאי קרשקש ושל יוסף אלבו", אשל באר שבע, ב (תש"ם), עמ' 177-198.
- 6 שמעון דוראן, אוהב משפט, ונציה שנ"ט; Menachem Kellner, "Rabbi Shimon ben Zemah Duran on the Principles of Judaism: Ohev Mishpat, Chapters VII and IX", *PAAJR*, 48 (1981), pp. 231-265; וראו למשל: קלנר, תורת העיקרים (לעיל הע' 1), עמ' 78-88; רות פרס, רשב"ץ והפולמוס הבין דתי בתקופתו, עבודת דוקטור, אוני' בר-אילן, רמת-גן תשס"ט, עמ' 30-32, 142, 231.
- 7 ספר העיקרים; ראו עליו למשל: קלנר, תורת העיקרים (לעיל הע' 1), עמ' 112-122; שרה קליין-ברסלבי, תרומת הר"ן (לעיל הע' 5).
- 8 אברהם ביבאג, דרך אמונה, קושטא רפ"ב; וראו על כך: מנחם קלנר, תורת העיקרים של ר' אברהם ביבאג, דעת 15 (תשמ"ה), עמ' 89-101.
- 9 ראו: שרה הלר-וילנסקי, ר' יצחק עראמה ומשנתו, ירושלים ותל-אביב תשט"ז, עמ' 78-96.
- 10 ראו: Menachem Marc Kellner, "Jewish Dogmatics after the Spanish Expulsion: Rabbis Isaac Abravanel and Joseph Ya'bes on belief in Creation as an Article of Faith", *JQR*, 72 (1982), pp. 178-187.
- 11 יצחק אברבנאל, ראש אמנה (לעיל הע' 4); קלנר, אברבנאל ויעב"ץ (לעיל הע' 10); Menachem Marc Kellner, *R. Isaac Abravanel on the Principles of Judaism*, New York: American Academy of Religion, 1978; Isaac Abravanel, *Principles of faith*, trans. with an introd. & notes by Menachem Marc Kellner, Rutherford: Fairleigh Dickinson, 1982; Menachem Marc Kellner, "Isaac Abravanel on Dogma and Faith", *Daat*, 32-33 (1994), pp. xlvi-lxix.
- 12 דוד מסיר ליאון, עין הקורא, כתב יד אוקספורד בודלי, רג"ו 41, נויבאואר 1263 (סימנו בבית הספרים הלאומי: f 22077), 8 ע"ב-9 ע"ב; שם, 75 ע"א-76 ע"א; הנ"ל, תהלה לדוד, קושטא 1576. קלנר (שם, עמ' 153) מגדירו כ"הוגה משני", ולא כן עימדי: מדובר ברב קהילה וראש ישיבה בעל עמדת הנהגה בדורו וממנהיגי הקהילה המקומית במאבקה נגד גולי ספרד על שמירת מנהגיה. הוא חיבר קורפוס הגותי שלם, הכולל פירושים למורה הנבוכים וחיבורים בכמה סוגיות בקבלה, שצוטטו בחוגי צפת במחצית השנייה של המאה השש עשרה. וראו במחקרי, עין הקורא: פירושי 'מורה הנבוכים' לר' דוד בן יהודה מסיר ליאון, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשע"א, ח"א, עמ' 9-43.
- 13 ראו: קלנר, העיקרים (לעיל הע' 1), שם, עמ' 67-69, 166-167, וכן במהדורתו לראש אמנה (לעיל הע' 11), עמ' 7-8, 28-29.
- 14 כגון: יום טוב ליפמן מילהויזן (הנ"ל, ספר הנצחון, אפרים תלמג' [עורך], ירושלים תשמ"ד, מבוא, עמ' כא-כג; וראו עוד: אפרים קופפר, "ספר הברית וכתבים אחרים לר' יום טוב ליפמן מילהויזן", סיני, נו [תשכ"ה], עמ' של-שמג); יואל אבן-שועיב (שאל רגב, "עיקרי אמונה בהגותו של ר' יואל אבן שועיב", בתוך: *AJS Review*, 21,2 (1996), pp. 19-39; ועוד (ראו: אסתי אייזנמן, "עוד פירוש על י"ג העיקרים", דעת, 63 [תשס"ח], עמ' 47-74; יוסף אביב"י, "ביאור על המשנה מן המאה ה'ט"ו", עלון לחובב הספר, 6 [1991], עמ' 3-1). גם בקרב הקראים נפוץ עיסוק בעיקרים בתקופה זו; ראו: אהרן בן אליהו ניקומודאו, עץ חיים, ליפציג 1841; דניאל י' לסקר, "השפעת הרמב"ם על מחשבתו הפילוסופית של הקראי אליהו בשייצי", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג [ג] (תשמ"ד), עמ' 405-425; ובחיבורו האנגלי: Daniel J. Lasker, *From Judah: Hadassi to Elijah Bashyatchi, Studies in Late Medieval Karaite Philosophy*, Leiden; Boston: Brill, 2008, pp. 69-95; יוסף מאלינובסקי, האלף לך, אמשטרדם ת"י.

מנחם קלנר, שעסק רבות בסוגיית העיקרים ותרומתו המחקרית בנושא זה מהווה הישג של ממש,¹⁵ ראה את הגורמים להתחדשות העיסוק בעיקרים ברדיפות הקשות שחווי היהודים במאות הארבע עשרה-חמש עשרה בחצי האי האיברי. התקפות אלה נשאו אופי תיאולוגי מובהק ובאו לידי ביטוי ברדיפות אכזריות שלצידן פולמוסים דתיים. בנוסף, אלפי יהודים נאנסו לקבל עליהם את הדת הנוצרית, אך שמרו על קשרים כלשהם עם הקהילה היהודית. לפיכך, למרות חוסר עניינה המסורתי של המנהיגות הקהילתית ההלכתית בשאלות תיאולוגיות טהורות, נזקקה זו לדון בכובד ראש בתחומים שהיו בעיקרם בלתי תלויים בהלכה. חלק מאישים אלה חיה מעורב בפולמוסים, בהם נאלצו להתמודד עם טיעוני הכנסייה שהיו בנויים במתכונת דוגמטית,¹⁶ וכך התעוררו לדון בעיקרי היהדות.¹⁷

גם ח' תירוש-רוטשילד דנה בפירוט בסיבה לכך שהעיסוק בעיקרים לפני המאה החמש עשרה לא עמד בראש מעייניהם של גדולי ההוגים, והצביעה על הגורמים לשינוי במאה החמש עשרה. גם לדעתה מדובר בהשפעת התמודדות מול לחץ נוצרי גובר והולך, בה ההוגים ניסו לתת מענה ליהודים המתלבטים בקביעת זהותם הדתית, ביניהם אנוסים המסכנים את נפשם לשמור בסתר על חוקי היהדות. היא מראה גם כי פרדיגמת הדיון בהגות הכללית ועיסוקה בשאלות דוגמת היחס בין האמת לאמונה, חייבה דיון מחדש בנושא הדוגמות ביהדות.¹⁸ אפשרות נוספת מעלה ש' רגב, ולפיה העיסוק בסוגיה זו נועד לבחון מחדש את הגדרת הרמב"ם ליהדות, ולמנוע יציאה מכלל ישראל של העוסקים בפילוסופיה. לדבריו, מגמתם של העוסקים אינה נובעת בהכרח מתפקידם הרבני, אלא דווקא מזיקתם הפילוסופית, והרקע לכך הוא הפולמוס הפנים-יהודי המתעורר ביחס לעיסוק בחכמות.¹⁹

האם הוזנח העיסוק בעיקרים במאות השלוש עשרה-ארבע עשרה והחל ממחצית המאה השש עשרה?

קלנר מוסיף וקובע כי לפני תקופה זו היה העיסוק בעיקרים שולי. הוא מציין חמישה מהוגי המאות השלוש עשרה-ארבע עשרה שמנו עיקרים ודנו בהם – אבא מרי אסתרוק מלונגיל; שם טוב אבן פלקירא; דוד בן שמואל כוכבי; דוד בן יום טוב אבן ביליא ושמריה בן אליהו

15 ראו למשל: קלנר, רשב"ץ (לעיל הע' 6); קלנר, אברבנאל ויעב"ץ (לעיל הע' 10); *Dogma in Medieval Jewish Thought: From Maimonides to Abravanel*, Oxford: Oxford University Press, 1986; ובמהדורה העברית: תורת העיקרים בפילוסופיה היהודית בימי הביניים (לעיל הע' 1); קלנר, עיקרי ביבאג' (לעיל הע' 8); מהדורתו לראש אמנה של יצחק אברבנאל ומחקריו על שיטת העיקרים שלו (לעיל הע' 11), וראו על כך את סקירתו של אברהם מלמד, "תורת העיקרים של אברבנאל", פעמים, 57 (תשנ"ד), עמ' 137-141; קלנר, אמונה דתית (לעיל הע' 1); קלנר, "הצעה בעניין י"ג העיקרים של הרמב"ם ומעמדם של שאינם יהודיים בימות המשיח", טורא, א (תשמ"ט); וראו חיבור נוסף המצוין בהע' 73.

16 לסקירה אנציקלופדית על התפתחות הדוגמות בנצרות, ראו: אהרון לירון, הנצרות בארץ הקודש, תל-אביב 1997, עמ' 164-172.

17 קלנר, תורת העיקרים (לעיל הע' 1), עמ' 67-69, 166-167; הנ"ל, אמונה דתית (לעיל הע' 1), עמ' 321-322.

18 Hava Tirosh-Rothschild, *Between Worlds: The Life and Thought of Rabbi David ben Judah Messer Leon*, State University of New York Press, Albany, 1991, pp. 144-146.

19 שאול רגב, "לבעיית לימוד הפילוסופיה בהגות המאה הש"ו", דעת, 16 (תשמ"ו), עמ' 61.

האיקרטי²⁰ — אך טוען שאין לראות בכך תופעה משמעותית והסוגיה לא עמדה בחזית הדיון התיאולוגי:

בשתי המאות שלאחר פרסום העיקרים של רמב"ם כמעט שלא זכה הנושא של עיקרי היהדות לכלל התעניינות.²¹

ובמקומות אחרים:

הוגי הדעות החשובים של המאה הי"ג-י"ד (למשל: הרלב"ג, נרבנוני, אלבלג, כל מפרשי הרמב"ם) לא דנו בשאלת העיקרים.²²

במשך תקופה זו רק כמה הוגים, ממדרגה שנייה בלבד, השאירו אחריהם חומר כתוב המעיד על התעסקותם בעיקרי הדת בצורה מפורשת. ... רק חמשת ההוגים הנ"ל נדרשו בתקופתם — ולו גם בצורה שולית — לסוגיית העיקרים באופן מפורש.²³

קלנר מדגיש כי כוונתו לעיסוק מפורש, אך קיימים "איזכורים קצרים, בלתי פורמליים ושוליים, לעיקרים או יסודות" בכתביהם של הוגים נוספים: רמב"ן, רבינו בחיי, יוסף אבן-כספי,²⁴ ריב"ש, נסים בן משה ממרסיי ור' שלמה אלקוסטנטין.²⁵

דעתו המוסמכת של קלנר צוטטה כמעט ללא הסתייגות על ידי הבאים אחריו,²⁶ אך כמדומני שמסקנתו בעניין זה נחרצת מדי. קלנר עצמו הצביע על יותר מהוגה אחד או שניים שעסקו בעיקרים בתקופה האמורה, ונראה כי לא מדובר בתופעה ספוראדית.

מלבד זאת, קביעתו מבוססת על שני עקרונות בעייתיים מבחינה מתודית:

א. ממצאים שליליים, קרי: היעדר חומר טקסטואלי. אכן, כיום בידינו ממצאים נוספים, ומתברר שאפשר להצביע על הוגים נוספים בני התקופה הנידונה שעסקו בעיקרים: מנחם המאירי,²⁷

20 קלנר, תורת העיקרים (לעיל הע' 1), עמ' 59-68; על אבן ביליא ראו גם אצל נחמיה אלוני, מחקרי לשון וספרות, ה (תשנ"ב), עמ' 409-418. ד' שוורץ פרסם מכתב יד חיבור נוסף של אבן ביליא שלא נסקר לפניו, הכולל דיון באמונות יסודיות, שאפשר לראותו כרשימת עיקרים (ד' שוורץ, "ספר 'מגן דוד' לר' דוד אבן ביליה", קבץ על יד, יב ותשנ"ד, עמ' 173-206). על אבן פלקירא, ראו: רפאל ישפה, "עיקרי היהדות של שם טוב אבן פלקירא", מחקרים בהגות יהודית, שרה הלר וילנסקי ומשה אידל (עורכים), ירושלים תשמ"ט, עמ' 291-301.

21 קלנר, שם, עמ' 11.

22 קלנר, במבוא לראש אמנה (לעיל הע' 4); עמ' 7.

23 קלנר, תורת העיקרים (לעיל הע' 1), עמ' 67-68.

24 Barry Mesch, "Principles of Judaism in Maimonides and Joseph ibn Caspi", *Mystics, Philosophers, and Politicians, Essays in Jewish Intellectual History in Honor of Alexander Altmann*, J. Reinhartz and D. Swetschinski (eds.), Duke University Press, Durham 1982, pp. 85-98.

25 קלנר (שם), עמ' 187 הע' 3.

26 מלמד (לעיל הע' 15); אסתי אייזנמן, "פירוש מן המאה הי"ד על י"ג העיקרים", קובץ על יד, סדרה חדשה יט (תשס"ו), עמ' 163-196; תירוש-רוטשילד (לעיל הע' 18), עמ' 140 (אמנם, היא נוקטת סגנון זהיר יותר); יוצא מכלל זה רפאל ישפה, המעיד כי דיונו של אבן פלקירא (בן המאה השלוש עשרה) אינו מתאים לפרדיגמה ששרטט קלנר לגבי הוגי המאה החמש עשרה; ראו: הנ"ל, עיקרי פלקירא (לעיל הע' 20).

27 לפי עדותו, הוא כתב "קונטרס" על "מה שצריך האמין על פי הדרכים הדתיים", הכלול בחיבורו כתב הדת (בית הבחירה, סנהדרין צ ע"א). טקסט זה מוזכר פעמים רבות בחיבוריו, אך לא הגיע לידינו (ראו בתוך: מנחם המאירי, קרית ספר, מהד' משה הרשלר, מבוא ג, ירושלים תשמ"ז).

חוטר בן שלמה,²⁸ משה אבן וקאר,²⁹ ואחרים.³⁰ אפשר להצביע על עיסוק מסוים בנושא גם אצל אברהם בן הרמב"ם (ראב"ם)³¹ ושמואל אבן תיבון.³²

ב. הנחה מוקדמת מיהם "חשובי ההוגים". חיבורים רבים נותרו עדיין בכתבי יד, מסיבות שונות, אחרים אבדו, וחקר חוגים רעיוניים שלמים נמצא רק בראשיתו.³³

נראה כמו כן שחלק מן האישים שעיסוקם בסוגיית העיקרים תואר כ"קצר, בלתי-פורמלי ושולי", היה רחב יותר. כך למשל ניתוחיו של נסים ממרסיי, שהקדיש פרק בחיבורו לסוגיה זו,³⁴ או רשימתו של שלמה אלקונסטנטין.³⁵ גם עיסוקו של דוד בן שמואל הכוכבי בנושא העיקרים לא היה שולי: חיבורו ההגותי המרכזי, "ספר אמונה", עוסק ב"ביאור יסודי התורה ועיקרי האמונה". היותו אדם שתפס עמדה חשובה ונודע כבעל הלכה חשוב בדורו מקנה לעיסוקו הנרחב בסוגיה משמעות יתרה. גם בין ההוגים האחרים שצוינו, שעיסוקם בסוגיה אכן מתאים לתיאורו של קלנר, עסקו ודנו בה כמה פעמים, ולפחות מוסכם שהמונחים "יסוד" או "עיקר" כבר משמשים בהגותם.

אני מציע לבחון טענה נוספת של קלנר, המתייחסת לתקופה שלאחר המאה החמש עשרה:

לקראת סוף מאה זו [ט"ו] הנושא נעלם כמעט לחלוטין מסדר יומם של הוגים יהודים, והוא הופיע מחדש רק בשלהי המאה השמונה-עשרה וראשית המאה התשע-עשרה.³⁶

לדעתו, הגורם לכך הוא כפול: א. בעקבות גירוש ספרד הוקל הלחץ התיאולוגי. שוב לא נזקקה המנהיגות הקהילתית לדון בשאלת עיקרי אמונה ויכלה להקדיש את כל מרצה לעיון ההלכתי המועדף; ב. העיסוק בעיקרי האמונה מבוסס על היכרות עם קטגוריות הפילוסופיה היוונית, ומשחדלו יהודים לעסוק בעקיבות בפילוסופיה זו וגבר העניין בקבלה, אבדו שורשיה של מגמת ניסוח עיקרי האמונה.³⁷ צמצום העיסוק והלימוד בענייני עיקרי האמונה במאות השש

- 28 חוטר בן שלמה, שרח אלקנאעד, יסודות האמונה וביאורם, צדוק יצהרי (מתרגם), ראש העין תשמ"ח.
- 29 אסרים קופפר, "ספר מתוק לנפש (פרקים)", קבץ על יד, ט (יט) (תש"ם), עמ' 325-331.
- 30 לאחרונה התפרסם פירוש אנונימי על העיקרים ששרד בכמה כתבי יד, והקדום שבהם מתוארך סביב שנת 1300 (ראו: אייזנמן, לעיל הע' 26). העובדה ששרד בשמונה כתבי יד מלמדת שהגו בו, ואולי אף שמחברו היה חכם נודע. המהדירה מראה פנים לאפשרות שרד"ק חיברו, אך שוללת אותה (שם, עמ' 181-182).
- 31 ראו: אברהם בן הרמב"ם, המספיק לעובדי ה', נסים דנה (עורך), רמת-גן תשמ"ט, מבוא, עמ' 16.
- 32 ראו שמואל אבן תיבון: רות בן מאיר, "הקדמת ר' שמואל אבן תיבון לפרושו לקהלת", בתוך: *Maimonidean Studies*, Vol. 4 (2000), החלק העברי, עמ' כט, לב-לו; ושוב, בתוך: James T. Robinson, *Samuel Ibn Tibbon's Commentary on Ecclesiastes*, Doc, Harvard University, Massachusetts, 2002, Vol. 11, pp. 546, 549-551; קרלוס פרנקל, בין הרמב"ם לשמואל אבן תיבון: דרכו של דלאלה' אלחאירין למורה הנבוכים, ירושלים תשס"ח, עמ' 171-172.
- 33 ראו עוד מה שכתבתי בהע' 12 על היחס לדוד מסיר ליאון.
- 34 נסים ממרסיי, מעשה נסים יא, חיים קרייסל (עורך), ירושלים תש"ס, עמ' 148-163.
- 35 ראו בנספח למחקרו של דב שוורץ, "על תפיסות הנבואה של רבי יצחק פולקר, רבי שלמה אלקונסטנטין ושפינוזה", אסופות, ד (תש"ן), עמ' ע-עב.
- 36 קלנר, העיקרים (לעיל הע' 1), עמ' 11.
- 37 קלנר (שם), עמ' 166-167.

עשרה-שבע עשרה תואר גם על ידי כ"ץ³⁸ וקליינברגר.³⁹

אמנם, אפשר למנות רבים שעסקו בעיקרים וחיברו ספרים בתחום זה בתקופה שאחרי המאה החמש עשרה ותחילת המאה השש עשרה: במחצית השנייה של המאה השש עשרה עסקו בנושא חשובי החכמים,⁴⁰ והעיסוק נמשך גם במאה השבע עשרה. האישים הבולטים בתקופה זו שעסקו בעיקרים הם הרבנים ישעיה הלוי הורביץ (של"ה),⁴¹ משה חיים לוצאטו (רמח"ל)⁴² ויהודה בן אלעזר (מחכמי פרס; חיבורו בנושא נשלם בשנת 1686).⁴³ בפרק זמן זה גם פשטו בציבור נוסחי עיקרים שונים: פיוטים שחלקם משולבים בתפילה,⁴⁴ נוסחי וידוי לשכיב מרע,⁴⁵ וסתם רשימות דוגמטיות על האמונות היסודיות.⁴⁶ רובם של הנוסחים מבוססים על עיבוד המניין המימוני ותוכנו. ז'אנר זה המשיך ואף התעצם בתקופה הבאה (החל ממחצית המאה השמונה עשרה): נוסחים אלה פורסמו בסידורים ובספרות והפכו לנוסח אמירה דוגמטי. במקביל, המשיכו להתפרסם דיונים ופירושים רבים על העיקרים.⁴⁷ גם אצל הקראים

- 38 יעקב כ"ץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשי"ח, עמ' 216-217.
- 39 אהרן פריץ קליינברגר, המחשבה הפדגוגית של המהר"ל מפראג, ירושלים תשכ"ב.
- 40 משה טראני (מבי"ט; ראו: הנ"ל, בית אלהים, שער היסודות, ורשה 1872, עמ' 86-302); ר' משה איסרליש (רמ"א; ראו: יונה בן-ששון, משנתו העיונית של הרמ"א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 193-207); ר' משה אלשיך (ראו: שמעון שלם, רבי משה אלשיך, מאיר בניהו ועורך, ירושלים תשכ"ו, עמ' קנז-קעז); שמעון בן שמואל, אדם שכלי, טינגן ש"ך (ושוב תחת הכותר הדרת קודש, ורשה תר"ע), וראו עליו: Joseph M. Davis, "Philosophy, Dogma, And Exegesis in Medieval Ashkenazic Judaism: The Evidence of Sefer Hadrat Qodesh", *AJS Review*, 18/2 (1993), pp. 195-222.
- 41 ישעיה הלוי הורוביץ, שני לוחות הברית (של"ה), שער האותיות, אות א, מהד' עוז והדר, ירושלים תשנ"ג, עמ' רסא-רסה.
- 42 משה חיים לוצאטו (רמח"ל), מאמר העיקרים, אויבערווישא תרפ"ח; דעת תבונות א-ה, מהד' הרב חיים פרידלנדר, בני-ברק תשנ"ח, עמ' א.
- 43 יהודה בן אלעזר, חובות יהודה, אמנון נצר (עורך), ירושלים תשנ"ה.
- 44 ראו: Alexander Marx, "A List of Poems on the Articles of the Creed", *JQR* (new series), 9 (1918-1919), pp. 305-336.
- 45 למשל: וידוי שכיב מרע המיוחס לרמב"ן, כתב-יד פרמא 1753 (סימנו: f 12980), דפים 324 ע"א - 328 ע"ב (כתב היד מתוארך למאה החמש עשרה וכולל קובץ תפילות. שחלקן מיוחס לאישים מפורסמים - רשב"ג, רמב"ם, ראב"ע, רמב"ן, רבינו בחיי - כדרכם של מחברים מאוחרים רבים); "מודעה" המופיעה בכ"י לונדון - הספרייה הבריטית Or. 5559 D/5 (סימנו: f 6520), דפים 9-13. הטקסט מיוחס ליצחק אל"ם מחבר ספר המוסר יורה חטאים שנדפס לראשונה ב-1589 (בקולופון נאמר שהנוסח לקוח מהשל"ה שאמרו בשם ר' אלעזר מוורמס, בן המחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה שחיבר את ספר ההלכה הרוקח. ככל הנראה מדובר בטעות, ואכמ"ל); צרי לנפש, ונציה שע"ט, בתוך: מאיר וונדר, צרורה לאלעזר, ירושלים תש"ם; דקדוקה של נפש, פרמישלא תרמ"ה, בתוך: מאיר וונדר, שם; אהרן ברכיה מודינה, מעבר יבק, אמשטרדם תצ"ב, שפתי צדק יט.
- 46 ראה במקור שבהע' 60.
- 47 למשל: בועז רפאל רוטשילד, אני בלב ים, פיורדא 1766; פנחס בן יהודה מפאלאצק (1747-1823), סדור שער הרחמים עם פירוש מגיד צדק, ירושלים תשנ"ב, עמ' עג-פט; משה טערשאנצקי, סוד האמונים, ירושלים תרס"ה; ירחמיאל ראזענטהאל, אזור האמונה, סיגהעט תרפ"ה; נחום ליב ווינגאט, זמירות יהודא, ורשה תרצ"ו, עמ' 16-23; יצחק יהודה יחיאל מקארנא (1806-1874), דרך אמונה, בתוך: אמרי קודש, ליקוט קונטרסים שונים מאדמו"רי קארנא, ירושלים תשנ"ז, עמ' צה-קנה (ושוב בתוך: סידור היכל הברכה, מנחם מנדל ווייס [עורך], בני ברק תש"ן, עמ' רצא-שז), וראו עליו: אברהם סגל, "פירוש שלושה עשר העיקרים לר' יצחק אייזיק

חלו התפתחויות במניין העיקרים בתקופה זו.⁴⁸

סקירת הדיון המתעורר בשלהי המאה השמונה עשרה אינה מופיעה בחיבורו המקיף של קלנר, שתוחם מראש לתורת העיקרים בימי הביניים; כוונתו, ככל הנראה, לדיוניהם של מנדלסון,⁴⁹ שד"ל,⁵⁰ ומאוחר יותר – רש"ר הירש ונכדו יצחק ברויאר,⁵¹ ואלה שהשתלשלו מהם.⁵²

התפתחות העיסוק בעיקרים

לאור ממצאים אלה, נראה שיש לאפיין מחדש את טיב העיסוק בעיקרים בתקופות השונות, ולתגדיר את מהות השינויים שחלו משלהי המאה הארבע עשרה, ובשנית – משלהי המאה השמונה עשרה. לטענתי, לא מדובר בהבדלים כמותיים בין התקופות, ואף לא בחשיבות התיאולוגית של דיון זה בתקופות השונות. ההבדלים הם בפרספקטיבה (פילוסופית; קבלית; ועוד) של בני התקופה ושל ההוגים שעסקו בנושא. פרספקטיבה זו משפיעה על הגדרת המושג "עיקר", על השאלות הנידונות, על אופי הדיון ויחסו לרשימת הרמב"ם (התעלמות ממנה; התקפה או הגנה עליה; פירוש; ועוד), ועל הסוגה הספרותית הנקטת.

על פי האמור לעיל אפשר להצביע על חמש תקופות בעלות מאפיינים שונים:

א. עד מחצית המאה השתים עשרה: רשימת היסודות של הרמב"ם טרם פורסמה, ואפשר להסיק על יסודות התורה בעיני הוגים ספציפיים מתוך דבריהם, רמיזותיהם, או אף תוכן העניינים של חיבוריהם. רשימות שונות נחשבו כמניין שאינו "מחייב", שרדו בקושי ולא נודעה להן השפעה על דיונים במקצוע זה בהגות היהודית.

ב. ממחצית המאה השתים עשרה עד שלהי המאה הארבע עשרה: בתקופה הראשונה שלאחר פרסום היסודות של הרמב"ם, העיסוק במניין העיקרים לא נחשב כתחום

מקומרנא, הרמב"ם בנבכי הסוד (= דעת 64-66), א' אלקיים וד' שוורץ (עורכים), רמת-גן תשס"ט, עמ' 287-300.

48 ראובן קשאני, "הקראים: קורות, מסורות ומנהגים", שבט ועם, סדרה שניה ג (ח), תשל"ח, עמ' 256.
 49 משה מנדלסון, "ירושלים", כתבי משה מנדלסון, ספר ראשון, רמת גן [חש"ד], עמ' 103-105; וראו עוד: דוד נימרק, תולדות העקרים בישראל, ירושלים תשל"א, ח"א עמ' 5-14; שמואל פיינר, משה מנדלסון, ירושלים 2005, עמ' 134; אפרים שמואלי, היהדות בין סמכות להשראה, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 142-149; Samuel S. Cohon, *Jewish*; Louis Jacobs, *Principles of the Jewish Faith*, London 1964, pp. 1-8; David Harry Ellenson, *After Emancipation: Jewish Religious Theology*, Assen 1971, pp. 88-89; *Responses to Modernity*, Cincinnati: Hebrew Union College Press, 2004, pp. 154-156; ר' חסדאי קרשקש, ירושלים תש"ע, עמ' 110-111.
 50 שמואל דוד לוצאטו (שד"ל), על החמלה וההשגחה, יונתן בשיא (עורך), תל-אביב 2008, עמ' 116-128; וראו עוד: רבקה הורביץ, "מוטיבים השכלתיים במשנת שד"ל", אשל באר-שבע, ב (תש"ס), עמ' 308-310; נחמן יצחק שיפמאן, "אגרת תוכחה נגד שד"ל", בתוך: Marc B. Shapiro, *Studies in Maimonides and His Interpreters*, University of Scranton Press, Chicago, 2008, Hebrew Section, pp. 12-22.
 51 שמשון בר רפאל הירש, אגרות צפון י, טו, יז, בני-ברק תשכ"ז. וראו: מאיר סידלר, היהדות כדת חק, גלגוליה של תפיסה ביהדות: שפינוזה, מנדלסון, רש"ר הירש, יצחק ברויאר, רמת-גן תשנ"ח.
 52 ראו להלן.

בפני עצמו, והוא לא עורך דיונים בולטים.⁵³ לפיכך, רשימתו של הרמב"ם התקבלה בשני אופנים סותרים: היו שאימצוה ללא ערעור, ועסקו בהפצתה או בפירושה, והיו שהציעו רשימות אחרות, בלא להתייחס לזו של הרמב"ם. אנו מוצאים דיונים ספורים המקשים על עיקרי הרמב"ם,⁵⁴ אך לא מצוי דיון מעמיק.

ג. משלהי המאה הארבע עשרה עד תחילת המאה השש עשרה: בשל הגורמים ההיסטוריים, המדיניים והסוציולוגיים אפשר לזהות התגברות בעיסוק זה. אמנם, עיקר החידוש בתקופה זו הוא העימות החזיתי עם משנת הרמב"ם. חשיבות הדיון לזמנו והדיספוזיציה הקבלית של חלק מן ההוגים, הובילה לעימות עם משנת הרמב"ם, כאשר חלק מן ההוגים מתקיפים את מניינו ומגדירים מחדש את מהות הדיון, ולעומתם קמים סגורים המנסים – תוך התייחסות לקשיים שהועלו – להסביר מהי כוונתו ומה עומד ברקע החלטותיו. נראה, שלפחות חלק מהדיון המסועף בפרטי הרשימה המימונית נובע מתהליך מתמשך של קנוניזציה של הרמב"ם וכתביו, הגורם לניסיונות סנגוריה מחד גיסא, ולפרשנות מכילה מאידך גיסא.⁵⁵

אפשר להצביע על מגמה משנית המתפתחת באשכנז, הדוחה את מפעל העיקרים מתוך ראיית התורה כשלמות אחת, ומחשש שעמי ארצות יסתפקו באמונות הדוגמטיות במקום קיום תרי"ג המצוות.⁵⁶

ד. מתחילת המאה השש עשרה עד שלהי המאה השמונה עשרה: המסורת הקבלית הצליחה לדחוק את המסורת הפילוסופית, ועיקרי השקפותיה הפכו להיות האמונה השלטת. שינוי זה גרם להתפתחותם של שני זרמים ביחס לעיקרי הרמב"ם.

הכיוון הראשון הוא ההתנגדות למפעל העיקרים כולו מתוך ראיית התורה כשלמות אחת. כאמור, אפשר לזהות את תחילת המגמה באשכנז כבר בתקופה הקודמת, ובתקופה זו היא התרחבה והתפשטה,⁵⁷ והיא מובעת לאורך התקופה על ידי שורת הוגים ממקומות רבים.⁵⁸

53 ראו למשל דיונו של ר' ישפה על רשימות עיקריו של אחד מהוגי המאה השלוש עשרה, אבן פלקירא (לעיל הע' 26). לטענתו, מגמתו של אבן פלקירא לא הייתה דוגמטית-סמכותית אלא פדגוגית, והוא מסביר בכך את קיומן של רשימות סותרות בכתביו.

54 כגון עיסוקו של שמואל אבן תיבון; ראו לעיל בהע' 32.

55 על תופעה זו ראו אצל שפירו (לעיל הע' 50), בפרט עמ' 3-5. ראו גם מאמרי על התקדשות "מורה הנבוכים" בעיני חלק מפרשניו לאור טעמו לסוגיית ערכין (ברפוס).

56 יעקב בן משה מולן, ספר מהרי"ל, שלמה י' שפיצר (עורך), ירושלים תשנ"א, ליקוטים נט.

57 למשל: אליה גינזנו באגרת חמודות; ראו: Eliyyah Hayyim ben Binyamin da Genazzano, *La Lettera*, preziosa, Fabrizio Lelli (trans. & ed.), Firenze: Giuntina, 2002, pp. 143-146 (ראש אמנה, כד); דוד מסיר ליאון (מגן דוד, כ"י לונדון מונטיפיורי 290 [7328], 157 ע"א); ר' דוד בן זמרא (שו"ת רדב"ז, א שמד; מצודת דוד, קז); ובמידה רבה, אף משנת העיקרים של יצחק עראמה (הלר-וילנסקי, לעיל הע' 19, עמ' 88; קלנר, תורת העיקרים, עמ' 124-126). על הזיקה בין הקבלה לתפיסה זו, ראו: יונה בן-ששון, משנתו העיונית של הרמ"א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 193-194. יש לציין את התנגדותו של האר"י לאמירת הפיוט 'יגדל' (ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים א א, קארעץ תקמ"ב, ג ע"ב; הנ"ל, שער הכוונות, ענין עלינו לשבח ונוסח התפילה, מהד' כתבי האר"י, צבי יהודה ברנדווין [עורך], ירושלים תשמ"ח, עמ' שכח; וע"ע: חמדת ימים, שבת ו, מהד' הרב צוריאל, ירושלים תשס"ג, עמ' 205), שהסכרים רבים ניתנו לה, וחלקם מצביעים על ההנמקה שציינתי כאן (ראו על כך: אייזיק שלומוביץ, "יגדל אלהים חיי", עדות, א ותשמ"ז, עמ' קטז-קיז; יוסף עזרא זליכה, "אמירת 'יגדל' עפ"י ד האר"י ז"ל", פעמי יעקב, לז-לח [תשנ"ז], עמ' מז-נו; יהושע מונרשיין, "סידורו של רבינו הזקן נ"ע: פרקי עיון, בירור וסקירה", הסידור, מבנה ונוסח סידורו של אדמו"ר הזקן בעל

כיוון שני אימץ את מנהג האמירה, אך המיר את תכניו בהשקפות הקבלה. ככל הנראה, כיוון זה נבע מן העובדה שמעמדו של הרמב"ם, שכתביו עוררו בעבר סדרת פולמוסים, התבצר במשך השנים. הוא הפך לאישיות ההלכתית הבולטת ביותר, וסמכותו ההלכתית השפיעה גם על היחס לכתביו ההגותיים. נוסף על ההשפעה המתמשכת, התרחב בתקופה ספציפית זו לימוד התורה, ובכללו העיון במשנה תורה.⁵⁹ לפיכך, במקום לחלוק על מפעל העיקרים המימוני, נקטו כמה מהוגי הדעות אמצעים פרשניים, רדיקליים יותר או פחות, כדי להותיר על כנה את רשימת הרמב"ם, אך יצקו בה תכנים אחרים. רשימת עיקריו התגבשה לנוסח אמירה עממי קצר, המכיל שינויים קלים שנועדו להתמודד עם הפרדיגמה הפילוסופית שלו ולהמירה בתפיסה עממית היונקת ממקורות קבליים. הנוסח הקצר הפך את הרשימה מדיון תיאולוגי שיועד לחכמים, לנוסח דוגמטי שמגמתו הצהרה ושינון של העקרונות.⁶⁰ סוג אחר השייך לאותה מגמה בא לידי ביטוי בפירושים לרשימה המכילים רעיונות קבליים, כגון הקבלת י"ג העיקרים לי"ג מידות הרחמים, וכדומה.⁶¹ לפי הכיוון השני, השפעת הביקורת באה לידי ביטוי בעיצוב מחדש של תכני מניינו של הרמב"ם, בהתאם לאמונות הרווחות. גם בתקופה זו המשיכו להתקיים הדיונים הקודמים על העיקרים,⁶² אך אפשר לראותם כספיחי התקופה הקודמת.

- התניא, גדליה אבערלאנדער [עורך], מאנסי תשס"ג, עמ' צז-צט; ר' מנחם מענדל חיים לאנדא, ויעש אברהם, נוסח התפילה ומנהגי ר' אברהם מטשעכנוב, לודז' תרצ"ו, עמ' נח; משה יאיר ווינשטוק, סידור הגאונים והמקובלים, תשל"ל, ח"א עמ' קמט; הרב דוד כהן [הרב הנזיר] והרב צבי יהודה קוק, דודי לצבי, חילופי אגרות, אגרת ח, עמ' טו-יז; נחום ווייס, נשאת ונתת באמונה, ירושלים תשס"ה, במבוא; ולאחרונה: יעקב משה הלל, "לאמתה של הלכה", אליבא דהלכתא, 7 [תשס"ז], עמ' ו).
- 58 ר' יעקב מעמדין, מגדל עוז, אוצר הטוב מוסד ה, ירושלים תשנ"ג, עמ' כ (דבריו הועתקו גם בחיבור קנאת ה' צבאות המיוחס לר' נתן מנעמירוב, ירושלים תשכ"ה, עמ' מח-מט); שו"ת חתם סופר, יורה דעה, סימן שנו. על תופעה זו ועל ההסברים שניתנו לה, ראו: ראובן בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרנסאנס, ירושלים תשל"ט, עמ' 169-170.
- 60 נוסח "אני מאמין" המוכר לנו מסידורי אשכנז מופיע לראשונה בכתבי יד של סידורים מן המאה השש עשרה. במחקר אחר חשפתי כתב-יד שהיווה, לטענתי, נוסח ביניים בין רשימת הרמב"ם בהקדמת פרק חלק לנוסח הסידור, והראיתי את שלבי העיבוד השונים של המניין המימוני. התזה העיקרית שהצעתי שם היא שקיימת מגמה של המרת התכנים הפילוסופיים באמונות הפופולאריות העממיות (א' גורפינקל, "נוסחי 'אני מאמין'", כנישתא, ד [תש"ע], עמ' נא-קיב).
- 61 דעה זו נזכרת אצל הפילוסופים היהודים במאות החמש עשרה-שש עשרה (יוסף אלבו, ספר העיקרים, א ג; יצחק אברבנאל, ראש אמנה, ה; אברהם ביבאג', דרך אמונה, קושטא רפ"ב, קא ע"א; שמעון בן צמח דוראן ורשב"ץ, אוהב משפט (לעיל הע' 12), ח; דוד מסיר ליאון, תהלה לדוד (שם), ח"א יג, דף ח ע"ב; וכן בשרידים מביאור בן אותה תקופה על המשנה [ראו: י' אביבי (לעיל הע' 14), הטוען שחיבור זה הוא מקור דעה זו]. הדעה נדחתה על ידי הפילוסופים שטענו כי המניין ענייני [ראו בנ"ל, וכן אצל יואל אבן שועיב, בתוך: רגב, עיקרי אמונה (לעיל הע' 14), עמ' כז], אך היא אומצה מאוחר יותר בידי מקובלים ודרשנים [ראו למשל: יום טוב ליפמן מילהויזן, בתוך: קופפר (לעיל הע' 14); של"ה (לעיל הע' 41) בשם המקובל ר' נתן נטע; יצחק יהודה יחיאל מקאמרנא, דרך אמונה (לעיל הע' 47), עמ' צד-צו; שמעון בן שמואל, אדם שכלי (לעיל הע' 40), ובמחקר המצוין שם]; רוטשילד, אני בלב ים (לעיל הע' 47); דף לג ע"א; אייזיק שלומוביץ, "אני מאמין", עדות, ב (תשמ"ז), עמ' קלב; מרדכי בן צבי הירש שפילמן, תפארת צבי (ביאור על ספר הזוהר), ברוקלין תשמ"א-תשס"ג, ח"ג (בראשית) עמ' רפא; ח"ד (שמות) עמ' נד.
- 62 ראו: אברהם חיים ויטירבו, אמונת חכמים, בתוך: טעם זקנים, אליעזר אשכנזי (עורך), פרנקפורט תרט"ו, דסים יט-מט; דוד ויטאל, מכתם לדוד, ונציה ש"ו; מרדכי גומפל, שלש עשרה יסודי התורה, המבורג תקנ"ב.

ה. משלהי המאה השמונה עשרה עד ימינו: ביהדות גרמניה לזרמיה השונים התפתחה החל מן המאה השמונה עשרה גישה לפיה אין להגדיר את היהדות באמצעות עיקרי אמונה דוגמטיים שכפירה באחד מהם מגדירה את היהודי ככופר. תזה זו יונקת ממסורת סובלנות מערבית, שמבטאיה העיקריים — עם כל ההבדלים ביניהם — היו שפינוזה ולוק.⁶³ תפיסה זו הוצגה מתוך הנגדה למשנת העיקרים של הרמב"ם, וראש המדברים בה היה מ' מנדלסון.⁶⁴ הוא הצביע על השלב המאוחר יחסית בו התפתחה תורת העיקרים — המאה השנים עשרה, בה פיתח הרמב"ם את מפעלו, ואת העובדה כי קמו עליו מערערים רבים שחלקו על מניינו, הוסיפו או גרעו.

כמה חוקרים והוגים עמדו על משמעות תפיסה זו בזמנה ובאתרה; ראבידוביץ טוען כי יסודה הוא מאבק סמוי בנצרות;⁶⁵ הרב קוק, לעומתו, סבור כי היא מעידה דווקא על נטייה לטמיעה והתבוללות: היא מאפשרת לדוקן את היהדות מתוכנה כל עוד מוקפד המעשה ההלכתי.⁶⁶ על כל פנים, גישה זו עוררה פולמוס פנימי באורתודוקסיה והשפיעה על פיתוח עקרונותיהם של זרמים אלטרנטיביים ביהדות (בפרט אצל ליאו בק).⁶⁷ בדור האחרון היה ישעיהו ליבוביץ המבטא הבהיר והעקבי ביותר של עמדה זו,⁶⁸ ודבריו נידונו רבות.⁶⁹ גישתו זכתה לביקורת הן מן הממסד האקדמי, שערער על המקורות עליהם ביסס את דעתו,⁷⁰ והן מהוגים דתיים שחשו שליבוביץ מערער את יסודותיה של הדת.⁷¹ אמנם, אין ספק שהוא ממשיך נאמן לגישה המנדלסונית בנושא זה. מאוחר יותר נלחם על זכותה של עמדה זו להישמע גם

63 ברוך שפינוזה, מאמר תיאולוגי-מדיני, פרק יד, ח' וירשובסקי (מתרגם), מאגנס, ירושלים תשס"ג, עמ' 153-147; ג'ון לוק, איגרות על הסובלנות, י' גולומב (עורך), ירושלים תשס"א, בפרט עמ' 38-39, 94-97. ובמחקר: א' שמואלי, היהדות בין סמכות להשראה (לעיל הע' 49), עמ' 101; מאיר סיידלר, היהדות כדת חק (לעיל הע' 51).

64 ראו לעיל הע' 49.

65 שמעון ראבידוביץ, עיונים במחשבת ישראל, ירושלים 1971, ח"ב, עמ' 95-96.

66 הרב אברהם יצחק קוק, מאמרי הראיה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 42.

67 ליאו בק, מהות היהדות, ירושלים תשכ"ה, עמ' 4-13, 54; Leo Baeck, "Does Traditional Judaism Possess Dogmas?", *Studies in Jewish Thought*, A. Jospe (ed.), Detroit 1981, pp. 41-53 (לעיל הע' 49).

68 על ההבדלים בין גישת מנדלסון לזו של ליבוביץ, ראו: שמואלי, היהדות בין סמכות להשראה (לעיל הע' 49), עמ' 142-149.

69 ראו למשל: ישעיהו ליבוביץ ואביעזר רביצקי, ריכוחים על אמונה ופילוסופיה, הוצ' אוניברסיטה משודרת, תשס"ו, עמ' 26-34; רוני מירון, "פנומנולוגיה של 'אני' מאמין: הגותו של ישעיהו ליבוביץ כמקרה מבחן", על האמונה: עיונים במושג האמונה ובתולדותיו במסורת היהודית, משה הלברטל, דוד קורצווייל ואבי שגיא (עורכים), ירושלים תשס"ה, עמ' 145-189; ובמקורות להלן.

70 על דרכו בציטוט מקורות והסתמכות עליהם, ראו עדות עצמו: "ציטוטים ומראי מקומות אינם משמשים לי אסמכתא או ראיה, אלא אילוסטראציה בלבד" (י' ליבוביץ, אמונה, היסטוריה וערכים, ירושלים תשס"ב, עמ' 27). לרשימת מקורות דיון האם שיטתו יכולה להוות פרשנות לדברי הרמב"ם, ראו במאמרי, "הרמב"ם — בין דוגמטיקה לליברליות", דעת, 60 (תשס"ז), עמ' 21 הע' 110; הערת שם כי המבקרים לא התייחסו לספרי שיחותיו על מורה הנבוכים שנדפסו בעשור האחרון, והם מחייכים דיון מחודש בסוגיה.

71 חומר רב רוכז במאסף: שלילה לשמה, כלפי ישעיהו ליבוביץ, ח' בן-ירוחם וח"ע קוליצ' (עורכים), ירושלים תשמ"ג, בפרט עמ' 59-71; ראו גם: אברהם קורמן, האמונה הישראלית, רמת-גן תשס"ב, עמ' 37-38.

אליעזר גולדמן, "מנחם קלנר עמל לאחרונה לבססה בחיבור מיוחד ומפורט, 'ואוחזים בה רבים.' במידה רבה, הפכה עמדה זו לסלע מחלוקת בין אישים רבניים התופסים עמדות השפעה וחינוך, 'לביין אנשי אקדמיה דתיים וחוגיהם.

עלייתה של פרדיגמה זו השפיעה לא רק בדרך של הנגדה, אלא גרמה גם להשפעה חיובית: וזתחזקה המגמה שוללת-העיקרים גם בחברה הרבנית המסורתית שעליה הצבעתי בשרטוט ישתי התקופות הקודמות (ג-ד). אמנם, בעוד ההנמקה העיקרית של הכיוון השולל שהופיע וזיקויות הללו נבעה מתפיסת היהדות כמכלול שלם שאי אפשר להעצים חלקים אחדים בו וליחמעיט במשקלם של אחרים,⁷⁶ מדובר עתה בהתנגדות היונקת ממשנה אידאולוגית התופסת און היהדות באופן חדש, המציגה כחובקת כל, ומסתייגת מצמצומה בסד של דוגמות או רשימת עיקרים."

גם בתקופה זו ממשיכות המגמות שעיקרן בתקופות שקדמו לה: נוסח העיקרים המקוצר מוסין בווריאציות שונות ובחוגים שונים מנחים לאומרו בהזדמנויות שונות, וכן ממשיכה להתסתח מסורת פרשנית סביב רשימה זו.⁷⁸ פופולאריות חסרת תקדים זו ותהליך "התקדשות"

- 11 ואו במבחר מאמריו: אליעזר גולדמן, יהדות ללא אשליה, דני סטטמן ואבי שגיא (עורכים), הוצ' מכון הרטמן, ירושלים תשס"ט, עמ' 248-251.
- 12 Menachem Kellner, *Must a Jew Believe Anything?*, Oxford 1999.
- 13 נחמלי רוטנברג, "סובייקטיביזם הלכתי ופלורליות רעיונית כבסיס לסובלנות", עול הסובלנות: מסורות דתיות ואתגר הפלורליזם, ש' פישר וא"ב סליגמן (עורכים), ירושלים תשס"ח, עמ' 273-285; אהרן ברט, דורנו מול שאלות הנצח, ירושלים תשכ"ה, עמ' 67-72.
- 14 ראו: שלילה לשמה (לעיל הע' 71); משה אביגדור עמיאל, לנבוכי התקופה, ניו-יורק תש"ם, פתיחה, עמ' 4; שלמה אבינר, עם כלביא, ח"ב, ירושלים תשמ"ג, עמ' 11-14; הנ"ל, חיי עולם, בית אל תשס"ד, עמ' 271-273; יעקב אריאל, "להלכות דעות", שנה בשנה תש"ן, עמ' 306-317; הנ"ל, נזיר אחיו, ספר זכרון לרב יודי כהן (הרב 'הנזיר'), ירושלים תשל"ח, ח"א, עמ' קנו הע' 4; הנ"ל, מאהלי תורה, לתורה ולמועדים, כפר וידיים תשנ"ח, עמ' 17-18; הנ"ל, שו"ת מאהלי תורה, כפר דרום תשנ"ח, ח"א, עמ' 26-27.
- 15 ראו: משה סופר, שו"ת חתם סופר, יורה דעה, סימן שנו, ניו-יורק תשי"ח; יהוסף שווארץ, שו"ת דברי יוסף, ירושלים תרכ"א, נז. השווה לביקורת המובאת בשם הגר"א על מפעל מנייני המצוות השונים אצל: אברהם בן שלמה זילמן מוילנא (אחי הגר"א), מעלות התורה, ירושלים תשמ"ט, עמ' יב-יט.
- 16 ין יש לראות את ביקורתם של שד"ל והירש (לעיל הע' 50). גישה זו הובעה מאוחר יותר גם על ידי אברהם יוחנן וזשל, אלוהים מבקש את האדם: פילוסופיה של היהדות, עזן מאיר-לוי (מתרגם), ירושלים תשס"ג, עמ' 111 (וע"ע בעמ' 3, 6, 82, 92, 97, 130, 170, 203-204, 260-262); לניתוח גישתו, ראו: Michael Marmor, "Heschel's Two Maimonides", *JQR*, 98.2 (2008), עמ' 130. כיוון זה בא לידי ביטוי גם אצל בני חוגו של הרב קוק, ראו: כהן וקוק, דודי לצבי (לעיל הע' 57), אגרת י"ח, עמ' טו-יז.
- 17 למשל: יהושע השל קוטנר, האמונה והחקירה, ברסלאו תר"ז; יעקב מאיר שפילמאן, נחלת יעקב, שאלוניקי תרט"ז; חיים יהודה שלזינגר, לקוטי יהודא, וייטצאן תרס"ו-תרע"ב; משה האגר, אזור האמונה, טיגהעט תרפ"ה; חיים מרדכי ראללר, מאמרי באר חיים מרדכי, תרצ"ט; הרב אברהם יוסף גאטעסמאן, אמונה שלימה, ניו יורק ת"ש; יואל שוורץ, באמונתו יחיה, לקט בירורים וביאורים ביסודות האמונה ומצוותיה, ירושלים תשל"ט; יואל יעקב ספרקה, יסודי האמונה, תשמ"ו; הנ"ל, י"ג עיקרי האמונה להרמב"ם עם פירוש וזון יואל, ירושלים תשס"ו; ד' דנין, שערי אמונה, נתיבות תשנ"ג; משה בלוי, ברכה נאמנה, בני ברק תשנ"ח; אוריאל מנחם הוכמן, האמונה וי"ג עיקריה, ירושלים תשס"ה; יוחנן מאיר בקהופר, אבן השתיה, רמת בית שמש תשס"ה; הרב משה שפירא, רעה אמונה, ירושלים תשס"ט; אהוד רקובסקי, דעת אמונה, ירושלים תשס"ו-וילש"ע.

נוסחי האמירה, עוררו דיון רפלקטיבי על התאמת נוסח זה לדברי הרמב"ם מחד גיסא ולאמונות הרווחות מאידך גיסא, דיון הנערך הן במחקרים מקצועיים במדעי היהדות⁷⁹ והן בשיח הפנימי בעולם הרבני המסורתי.⁸⁰

חשיבותם של העיקרים במסורת הדתית באה לידי ביטוי גם ברשימות דומות של זרמים חוץ-אורתודוקסיים, ששימרו את המניין והתבנית החיצונית, אך המירו את התוכן.⁸¹ להתפתחויות בשלב זה יש להוסיף, כמובן, את המחקר האקדמי של העיקרים ביהדות, שהתפתח החל מימי חכמת ישראל ועד ימינו, ממשיך להצמיח פירות, ומניב פירות.⁸²

סיכום

לטענתי, אפשר להצביע על קיומו של רצף ספרותי ברור בדיון על יסודות האמונה מאז פרסומם על ידי הרמב"ם. כמובן, אין להתכחש לעובדה שבתקופות מסוימות מתרבה או מתמעט העיסוק בהם מסיבות היסטוריות ומדיניות שונות. לדעתי, אין לבחון את העיסוק בסוגיה בהיבט הכמותי, וחשוב יותר לתת את הדעת לאופיו המשתנה של הדיון, ולסוגות העומדות במוקד הדיון בכל תקופה ותקופה.

מלבד השלב הטרומי מימוני, תיארתי עוד ארבעה שלבים והראיתי שכל שלב מאפיין סוג מובחן של יחס, דיון וניתוח, כאשר לצידו ממשיכות המגמות שהופיעו בשלבים מוקדמים יותר. אפשר אפוא להבחין ברצף הנמשך מאז ימי הרמב"ם ובתמורות הייחודיות לכל שלב: בדורות הראשונים, טרם הפכה רשימתו של הרמב"ם לסמכותית ו"מחייבת", היו שקיבלו והיו שהציעו הצעות חלופיות (שלב ב); בשלב הבא התאפיינו הדיונים בפולמוס עם רשימת הרמב"ם – צוינו השגות על רשימתו ומתוך כך הוצעו רשימות חלופיות; כנגדם, התחברו

79 ראו למשל: אדמיאל קוסמן, "י"ג העיקרים לרמב"ם בפיה"מ, ב'יגדל' וב'אני מאמין'", מנחה לאי"ש, ספר היובל לכבוד הרב אברהם ישעיהו דולגין, איתמר ורהפטיג (עורך), ירושלים תש"ן, עמ' 337-348; גורפינקל (לעיל הע' 60).

80 למשל: חיים הירשנזון, מלכי בקדש, ח"ב, ו, ה, הובוקן תרפ"א, עמ' 238-242; אייזיק שלומוביץ, "אני מאמין", עדות, ב (תשמ"ז), עמ' קכט-קלא; איתמר ורהפטיג, "הערות בי"ג יסודות האמונה של הרמב"ם", המעין, ל, א (תש"ן), עמ' 18; יואל קטן, "אני מאמין באמונה שלמה", המעין, ל, ב (תש"ן), עמ' 41-44; דוד פרידמן, "קושיה בנוסח 'אני מאמין'", פעמי יעקב, לו (תשנ"ו), עמ' קו; יעקב חיים סופר, מנוחת שלום, ח"ג, ירושלים תשס"ב, עמ' סג-סז.

81 ראו למשל: ס' כהן, תיאולוגיה יהודית (לעיל הע' 49), עמ' 115-118; וראו לעיל הע' 14 על עיסוקם של הקראים ברשימת הרמב"ם.

82 ראו למשל: S. Schechter, "The Dogmas of Judaism", *JQR*, 1 (1889), pp. 48-61, 115-127; דוד ניימרק, תולדות העיקרים בישראל, אודסה תרע"ג-תרע"ט (ירושלים תשל"א); D. Neumark, "The Principles of Judaism", *Essays in Jewish Philosophy*, Amsterdam 1971, pp. 101-144; J. David Bleich, *With of Judaism*, New York: Ktav Publishing House, 1983; נחום אריאלי, "מבוא לשאלת העיקרים ביהדות", דעת, 11 (תשמ"ג), עמ' 19-38; מחקריו החשובים של מ' קלנר (לעיל הע' 15); Marc B. Shapiro, *The Limits of Orthodox Theology: Maimonides' Thirteen Principles Reappraised*, Oxford and Portland: Littman Library of Jewish Civilization, 2004; וראו עליו: Dov Schwartz, "Review on: Marc B. Shapiro, *The Limits of Orthodox Theology*", *RRJ*, 8 (2005), pp. 329-331.

חיבורים שניסו ליישב את דברי הרמב"ם (שלב ג). בשלב של אחר מכן, התקבלה רשימתו של הרמב"ם והפכה לנוסח קאנוני, כאשר ההשגות שנבעו מדיספוזיציה קבלית הוטמעו בתוכו על ידי פרשנות ושינויי נוסח קלים (שלב ד); השלב האחרון, בו נוצר מחדש על ידי כמה הוגים עימות ישיר עם המסורת המימונית של מסורת העיקרים שכבר השתרשה ו"התקדשה", התאפשר בשל הבחינה מחדש של היהדות בידי בני דור ההשכלה מחד גיסא, ומאידך גיסא הצורך הרבני להציג יהדות חובקת כל, שפארותיה חובקים את כל תחומי החיים ואינם מצטמצמים לרשימה דוגמטית סגורה (שלב ה). בשלב זה מתפתח השיח המחקרי והאקדמי על העיקרים, אך גם ממשיך ואף מתעצם השיח המסורתי, קרי פרשנות סביב י"ג העיקרים, וביטוי מעשי במנהגי אמירה של נוסחי עיקרים.